

МОВНА НОРМА В СИСТЕМІ МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

КУЗНЕЦОВА Г.П.

Prorektor15@gmail.com

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови,

літератури та методики навчання, перший проректор

Глухівський НПУ ім. О.Довженка

м.Глухів, Україна

Зростання інтересу суспільства до антропологічної основи опанування мови, актуалізація її комунікативно-функціональної моделі, створення нових лінгвістичних теорій із більшим опертям на комунікативний процес, а не на систему мови, спонукають до переусвідомлення концептуального підґрунтя такої галузі знань, як культура мови і мовлення. Культуру української літературної мови визначають норми і правила, розроблені й установлені на підставі даних фонетики, орфоєпії, орфографії, лексики, граматики, стилістики, та на засадах випрацюваних у суспільстві критеріїв усвідомленого ставлення до мови, змін, які в ній відбуваються.

Слушною є думка С.Єрмоленко про те, що наскрізною «головною дійовою особою культури мови є норма» [1, с.8]. З огляду на це дослідження, спрямовані на аналіз і вивчення мовної норми як у мовознавстві, так і в україністиці загалом, мають наукову традицію. Мовна норма характеризується як феномен, зумовлений історично, лінгвально й соціально, про що свідчать наукові праці зарубіжних та вітчизняних мовознавців (Бабич Н., Винокур Г., Виноградов В.О., Гладкий М., Головін Б., Єльмслев Л., Єрмоленко С., Косеріу Е., Коваль А., Мацько Л., Пилинський М., Пономарів О., Семенюк Н., Сулима М., Хауген А., Хаас В. та інші).

Особливості норм усного й писемного мовлення простежуємо в дослідженнях І. Білодіда, А. Грищенка, П. Дудика, М. Жовтобрюха, А. Медушевського, В. Русанівського та інших.

Питання типології мовних норм стали предметом наукового студіювання Н. Бабич, М. Волощак, К. Городенської, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, С.

Караванського, Л. Масенко, Л. Мацько, О.Синявського, Л. Струганець, І. Холявко та інших.

Становлення мовної норми у взаємозв'язку із соціальними й територіальними діалектами привертала увагу таких науковців, як С. Бевзенко, П. Гриценко, В. Ганцов, К. Глуховцева, Л. Дика, Г. Кобирина, Б. Пристай, Л. Ставицька та інші.

Проблеми становлення норм української мови і мовлення розглянуто в лінгводидактичних студіях В. Бадер, М. Вашуленка, Н. Голуб, О. Горошкіної, С. Дорошенка, С. Карамана, К. Климової, С.Омельчука, Т. Симоненко, Г. Шелехової та інших.

Упадає в око низка праць, у яких окреслюється коло проблем з порушення мовно-мовленнєвих норм, аналізуються різні типи комунікативних девіацій (Антоненко-Давидович Б., Арбузова С., Бацевич Ф., Вихованець І., Головащук С., Міняйло Р., Омельчук С., Селігей П., Семенов О., Сербенська О., Чак Є., Шляхова В. та інші).

Аналіз наукової літератури з формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців, і педагогічної галузі зокрема (Артемова О., Базиль Л., Бірюк Л., Богущ А., Вашуленко М., Волкова Н., Голуб Н., Горошкіна О., Завіниченко Н., Караман С., Караман О., Климова К., Кучерук О., Онкович Г. та інші), засвідчує, що нині мовна норма щільно «вбудовується» в комунікативний процес, а відтак становить основу формування компетентностей. Це не може не впливати на сутність і зміст самої норми.

Виокреслюється актуальність проблеми перегляду усталених підходів до аналізу мовної норми, вербалізації і дефініювання термінологічних аспектів науки про мовну норму, дослідження процесів, під час яких відбувається варіативне послуговування мовними явищами, перехід їх у кодифіковані форми.

Спробу розв'язати означену проблему простежуємо в різних мовознавчих дисциплінах: «Культурі української мови», «Стилістиці», «Риторичі», «Культурі української наукової мови», «Культурі мовлення», «Нормативістиці», «Термінознавстві», «Українській мові за професійним спрямуванням», предметом вивчення й дослідження яких і є «мовна норма». У кожній із дисциплін по-різному відображено підходи до випрацювання теоретичних і практичних основ мовної норми.

Так, «Культура української мови», «Культура мовлення», «Культура української наукової мови» термін «мовна норма» пояснюють на засадах загальноприйнятих способів мовлення, тобто норма мовлення має відображати норми мови, вона існує в самій мові. Простежується дескриптивний підхід до вивчення проблем мовної норми, оскільки норма розглядається такою, якою вона є.

Для «Термінознавства», «Нормативістики» «мовна норма» – це результат цілеспрямованої кодифікації мови, отже норма потрапляє до мови через словники, довідники, енциклопедії, порадики тощо. Мовна норма здебільшого розглядається в межах мовної системи, тому її сутність посилюється літературною традицією, характеризується стабільністю. Дозволимо собі зазначити, що йдеться про поєднання ретроспективного й дескриптивного підходів до розгляду проблем мовної норми.

«Стилістика», «Риторика» дещо нівелюють унормовану консервативність у мові і мовленні, обґрунтовують, що «мовна норма» – явище варіативне, вона може змінюватися, характеризуватися динамічністю. М. Пилинський зазначав, що якщо варіант норми передає додаткові відтінки значення або емоційності, то він стає нормою літературної мови – позиційною, контекстуальною або функціонально-стилістичною [2, с.82 - 84].

У своїй праці М. Пилинський визначив і тенденції зміни норм, а саме: 1) розширення функцій літературної мови, норми переходять з одного

функціонального стилю до іншого; 2) зближення норм усної і писемної мови; 3) орієнтування норм сучасної української літературної мови на такі книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий; 4) стилістична спеціалізація варіантів норм, наприклад, діалектних [2 с. 54 - 56].

У 2006 році в русистиці з'являється енциклопедія за редакцією проф. О.П. Горкіна, який пропонує «коло лінгвістичних дисциплін, які вивчають мовні норми, закріплюють їх у мовленні, об'єднати в такій науці, як «ортологія» (грец. orthos – правильний+logos – наука).

Студіювання наукових лінгвістичних джерел обґрунтовує, що термін «ортологія» в лінгвістиці почав функціонувати ще в 60-их роках ХХ століття на позначення саме *лінгвістичної дисципліни* (О. Ахманова, Ю.Бельчиков, В.Веселітський), предметом вивчення якої було визначено мовну норму не лише як відносно стабільний та уніфікований комплекс мовних засобів, а як «варіантну співвіднесеність мовних елементів, які є реальним мовним фактом» [3, с. 35].

Саме ортологія, на нашу думку, мала за мету розмежувати особливості літературної мовної норми та реальне послуговування мовним масивом, у якому передбачаються варіанти, варіації, синонімічні конструкції. Нині в українському мовознавстві не простежуємо цієї дисципліни, оскільки сам термін «ортологія» не має потужного вжитку з огляду на його різнонаписання, а відтак і певне порушення словотвірної моделі термінотворення та фонетичного звучання порівняно із лексемами «орфоепія», «орфографія». Новий український правопис (2019 р.) намагався розв'язати проблему неправомірності функціонування терміна «ортологія» як на фонетичному, так і на словотвірному мовних ярусах, оскільки ствердив, що грецьке буквосполучення th у слові «orthos», яке потрапило до слов'янської через латину, має передаватися літерою *m*, а не *φ*. Отож є сподівання, що з часом саме ортологія стане основоположною наукою і навчальною дисципліною

щодо з'ясування ролі і місця мовної норми і мовних варіантів у загальній теорії мови.

У публікації вважаємо за потрібне зосередити увагу на понятті «варіативність», оскільки варіативність норми передусім пов'язана з варіативністю мови, під якою розуміємо просторову, часову або соціальну трансформацію мови. Трансформації зумовлені структурою суспільства, його функціонуванням, історією, змінами, що відбуваються в системі самої мови.

З огляду на це виокремлюють, наприклад, на підставі основних фонологічних змін такі варіанти мови:

1) праслов'янську мову (кінець II тис. до н.е.: закон наростаючої звучності, поява носових голосних, розвиток складотворчості *p* та *l*, перехідні палаталізації);

2) спільну мову східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. – IV ст.: перехід *kw*, *gw* у *sw*, *zw*; спрощення *dl*, *tl* у *l*; перехід *tj*, *tj* у *tš*, *dž*);

3) спільносхіднослов'янську мову (IV - X ст.), де простежувалася антська мова (IV – VII ст); давньоруська мова (VIII – X ст.: повноголосся, перехід початкового [йе] в [о], деназалізація носових голосних);

4) давньоукраїнську мову (XI – XIV ст.: занепад *ъ*, *ь* та його наслідки, перехід [о], [е] після шиплячих та [й], злиття [и] та [ы]; перехід [ѣ] в [і]);

5) староукраїнську мову (XV – XVIII ст.: завершення в більшості говорів переходу етимологічних [о], [е] в [і] в новозакритих складах, витворення сучасних опзиуїй глухий – дзвінкий; твердий – м'який);

6) нову українську мову (XIX – XX ст.: зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії) [4, с.19].

Приклад свідчить про те, що під терміном «варіативність» у лінгвістиці передусім варто розуміти способи передавання мовної модифікації, закономірної трансформації. Отже, кожна мова на певному періоді розвитку мала свої норми, які апробовувалися, кодифікувалися, змінювалися чи

відбувалися відхилення від норм, тобто часова комунікативна взаємодія давала змогу з числа певних мовних варіантів обирати найбільш уживані, такі, що згодом набували статусу мовного стандарту і проектувалися в кодифіковану норму, хоча ця нормативність була дещо відносною, оскільки сама мова як суспільне явище постійно поповнюється, збагачується, розвивається. Отже, мовна норма безперечно є складником предмета дослідження і такої мовознавчої дисципліни, як «Історія української мови».

Аналіз словникової, енциклопедичної літератури (О.Горкін, І.Муромцев, О.Селіванова, В.Ярцева та інші) дає підстави зазначити, що визначення понять «мовна норма» і «мовна варіативність» перегукуються між собою, оскільки дефініція «мовна норма» не оминає варіативності і навпаки, варіативність пояснюється через норму. Наскрізними положеннями у визначеннях є поняття «варіант», «інваріант», «варіювання», «правильність». Наведені варіативні модифікації української мови, обґрунтовані саме на основі фонологічних змін, оскільки «варіантно-інваріантний підхід до явищ мови спершу ствердився у фонології. Під варіантами розуміли різні звукові реалізації однієї і тієї звукової одиниці – фонемі, а саму фонему – як інваріант. Із фонології цей підхід було перенесено на інші рівні мови» [5, с. 81].

Саме у фонетичному (фонологічному) мовному рівні української мови розрізняють і єдино можливі, обов'язкові норми мови, і варіативні, які відбивають характерні ознаки системи мови.

Наприклад, обов'язковими нормами для української мови є чергування [o], [e] з [i] в закритих складах (діл – долу, піч – печі, хрін – хрону); перехід у певних позиціях приголосних г, к, х у ж, ч, ш та [з'], [ц'], [с'] (нога – ніжка – нозі; рука – ручка – руці, вухо – вушко – у вусі); твердість губних б, п, в, м, ф, що не мають м'яких відповідників, а також твердість шиплячих ж, ч, ш, які можуть бути у відповідних позиціях напівм'якими: жито – жінка, чистий – чільний, шити – шість. Водночас спостерігаємо варіативність у наголошуванні слів:

за'чин і зачи'н, до'кір і докі'р, у'смішка і усмі'шка, весня'ний і весняни'й тощо, де наголос не виконує смислорозрізнавальної функції. Проте означена функція наголосу простежується в словах: а'тлас (збірник географічних карт) і атла'с (шовкова тканина), пра'вильний (істинний) і прави'льний (призначений для правлення), ба'сма (фарба для волосся) і басма' (металева пластинка).

Отже, мовна норма є складником предмета дослідження й «Фонетики». Окрім цього, варто зазначити, що сегментним одиницям фонетики (звуки, склади, звукосполучення, ритмічні структури, синтагми, фрази) властива субординація: «простіша одиниця є будівельним матеріалом для складнішої: із звуків вибудовуються склади та інші звукосполучення, зі складів – ритмічні структури (фонетичні слова, або такти), з них – синтагми (одиниці, більші за фонетичне слово і менші за фонетичну фразу), а з останніх – фонетичні фрази» [6, с.8].

Таким чином, мовна норма є наскрізним поняттям багатьох навчальних мовознавчих дисциплін. Однак основою її генези, на нашу думку, є фонетика як наука, що вивчає звуки мови, які реалізуються лише у мовленнєвому потоці, у складі морфем, слів, речень, текстів. Особливості творення, сприймання, усвідомлення звукового мовлення є підґрунтям мовних норм, які відбивають характерні ознаки системи мови, і норм літературної мови, що потребує подальшого дослідження.

Використана література:

1. Довідник з культури мови: Посібник. С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, Н.М.Сологуб та ін./ За ред. С.Я.Єрмоленко. Київ: Вища школа, 2005. 399 с.
2. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ, 1976. 287 с.
3. Ахманова О.С., Бельчиков Ю.А., Веселитский В.В. К вопросу о «правильности» речи. Вопросы языкознания. 1960. №2. С.35 – 42.
4. Крижанівська О.І. Істрія української мови : Історична фонетика. Історична граматика: навч.посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248с.
5. Ярцева В.Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 685с.

6. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.